

Risale-i Nur'dan Bir Kavram: Mutezile

Giriş

Müslümanlar, Peygamberimizin vefatından sonra Kur'an ve sünneti yorumlarken farklı yaklaşımlar ileri sürmüşlerdir. Bu farklı yaklaşımlar vahyin pratiğe dökülmesiyle veya onun yorumlanması neticesinde ortaya çıkmıştır. Kimileri metod olarak sadece Kur'an ve sünnete dayanarak nakil yoluyla dini hususları yorumlamaya çalışmış, kimileri de naklin yanında aklî melekelerini de kullanarak dinî hususları yorumlama yoluna gitmişlerdir. Bu metod ve anlayış farklılıklarının akabinde ise fırkalar zuhur etmiştir. İşte ilk dönem İslam aleminde ortaya çıkan fırkalardan biri de, akli kullanması ile yankılar uyandıran Mutezile fırkasıdır.

'Mutezile' kelime itibarıyla 'ayrılmak, uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek' mânâlarına gelen 'itizal' kelimesinden türemiştir. Ne zamandan beri kullanıldığı hakkında muhtelif rivayetler olmakla birlikte, ekseriyetle kabul gören görüşe göre; Hasan el-Basri'nin meclisinden ayrılan Vasil b. Ata ve onun beraberindekiler için 'ayrılanlar, yan çizenler' mânâsında kullanılmıştır.¹

Tarihi

Mutezile mezhebi, Vasil b. Ata'nın mürtekb-i kebirenin (büyük günah işleyen) durumu konusunda Hasan el-Basri'ye muhalefet edip, 'ben kebire sahibinin asla mü'min olamayacağını, onun ne mü'min ne de kâfir olduğunu, iki kebire arasında bir yer de (el-Menzile beyne'l-Menzileteyn) bulunacağını söylüyorum' diyerek o meclisten ayrılıp, kendine ayrı bir tedris halkası kurmasıyla başladı.² Aslında görünürde bu münazara ayrılmanın başlangıcı olarak kabul edilmekle birlikte, o döneme kadar Mutezile'nin doğmasına neden olan birkaç âmilden söz etmemiz de mümkündür. Bunlar:

1) Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle birlikte İslam dünyasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, iç savaşların doğmasına kadar varmıştır. Bilhassa 'katl' kebiesinin fazlaca irtikap edilmiş olması, âlimleri mürtekb-i kebirenin durumu hakkında düşünmeye sevk etmiştir.

2) Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslam dini Arap yarımadasının dışına çıkmış, kısa bir müddet içinde birçok yerler fethedilerek İslam dünyasına katılmıştır. Fethedilen bu yeni ülkeler çeşitli kültür ve inanışlara sahip bulunuyordu. İslam'ın kültür dairesi içine giren bu yeni kavimlerin Müslümanlığı kabul edeni de etmeyen de eski inanış ve düşünüşün tesirinden kurtulmuş değildir. Yahudi, Hristiyan, Zerdüşt ve sair zümrelerin İslam dünyası içinde yaydıkları İslamî esaslara aykırı görüşlere karşı çıkabilmek için kuvvetli bir cedel kabiliyetinin yanında hasmın silahını kullanacak geniş bir kültüre de sahip olmak gerekiyordu.

3) İlk Mutezile ricalinin felsefe ile iştigal ettikleri, çeşitli kaynakların şehadetiyle bilinmektedir. Emeviler devrinden

itibaren Arapça'ya tercüme edilmeye başlanan eski Yunan felsefesine ait eserler Mutezile tarafından da okunmuş ve beğenilmiştir.³

Emeviler döneminde ilk defa zuhur eden Mutezile, bu dönemde siyasî otorite tarafından herhangi bir hücumla karşılaşmamıştır. Abbasiler dönemine gelindiğinde ise; mülhidlerin ve zındıkların açtıkları menfî kampanya etrafı çepeçevre sarmış durumdadır. Bu durumda Abbasiler, Mutezile'ye mani olmak şöyle dursun, aksine onları yoluna devam etmek hususunda alabildiğine desteklediler. Abbasi halifeleri desteklemekte o kadar ileri gittiler ki, Mutezileye cephe alan fıkıhçıları ve muhaddisleri Mutezilenin fikirlerini kabul etmeye zorladılar. Me'mun döneminde Mutezilenin 'Kur'an mahluktur' görüşünü zorla fıkıhçılara kabul ettirmeleri buna örnektir. Bu istibdat da tabii olarak neticede fıkıhçılarla Mutezile'nin karşı karşıya gelmesine sebep oldu. Nitekim Bediüzzaman Hazretlerinin de ifade ettiği gibi Mutezile fırkası ilmî istibdatın bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.⁴

Mutezile'nin Kolları

Mutezile mezhebinin iki ana ekolü vardır. Biri Bağdat ekolü, diğeri ise Basra ekolüdür. Her iki ekol de usul-i hamseyi benimsemekle birlikte birbirinden farklı görüş ve düşünüşe sahip olduğu gibi bu kollara mensup alimlerin birbirine nisbetle değişik fikirleri vardır.

A. Basra Mutezilesi: Mezhebin kurucusudur. Daha orijinal ve müstakil düşünebilmiş, fikirleri eylem sahasına intikalle baskı vasıtası olarak kullanmamıştır.

B. Bağdat Ekolü: Basralılardan ayrılarak kurulmuştur. Bu ekole mensup olanlar Yunan felsefesinden daha çok tesir almış, teferruata dalmıştır. Devlet ve siyaset adamlarına yaklaşmış, fikirlerini kuvvet yoluyla benimsetmeye çalışmıştır. Israrla üzerinde durduğu 'halk'ul Kur'an' meselesiyle herkesin saygı duyduğu din âlimlerine işkence ettirmiş, dolayısıyla umumun nefretini kazanarak mezhebin çökmesine zemin hazırlamıştır.⁵

Abbasiler döneminde zirveye ulaşmış olan Mutezile mezhebi, Abbasiler'in zayıflamasıyla birlikte siyasî desteği arkasında bulamayınca yıkılmaya yüz tutmuştur. Yıkılmasının başlıca nedenleri; nassa bağlılık iddia etmekle birlikte akla fazla önem verip, adeta aklına mağrur olmaları; ileri gelenlerinin, sadece alimler arasında yüksek seviyede fikrî münakaşa konusu olarak kalabilecek mes'eleleri avama kadar indirmiş olmaları, halkı akademik münakaşalara karıştırmaları; fikir hürriyeti taraftarı oldukları halde kendi görüşlerini kabul ettirebilmek için devlet adamlarını ve devlet gücünü kullanmaları sayılabilir. Bunun yanında bu mezhebin müntesipleri, sadece büyük İslam topluluklarının hürmet ettiği fukaha ve muhaddisi tenkid hatta onlarla alay etmekle kalmamış, müntesiplerin bir kısmı Ashab-ı kiramın bazılarını ta'n etmiş (ayıplamış, kınamış)tır. Onların bu yersiz davranışı ve lakaytlığı yıkılışına zemin hazırlamıştır.⁶

Metodu ve Görüşleri

Hicrî 2. yüzyıl başlarında İslam topraklarının sınırlarının genişlemesiyle Müslümanlar farklı kültürlerle tanışmışlar ve onlarla çok yakın bir diyalog içine girmişlerdir. Bu kültürlerle kaynaşma, dinî açıdan yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Tefsir, hadis gibi ilimlerin tedvini başlamıştır. Bununla birlikte ilmî alandaki çalışmaların sistemli bir şekilde başlaması bu döneme rastlamaktadır. İlmî çalışmalar da beraberinde farklı kültürlerin ve farklı dinlerin araştırılmasını getirmiştir. İşte böyle bir ortamda siyasî meselelerin de işin içine girmesiyle çeşitli fırkaların doğmasına zemin hazırlanmıştır.

Mutezile mezhebi de böyle bir ortamda ortaya çıkmış ve akâid tarihine 'kelâm' metodunu vaz'eden fırka olarak geçmiştir. Bu metodda; nakli kabul etmekle birlikte akla da önem verilmiş, nakil ile akıl tearuz eder ise akıl esas alınmıştır.

Aslında Mutezile fırkası İslamî akideleri bütün Müslümanların kabul ettiği şekilde kabul etmektedir. Ancak bu akidelerin yorumlanması ve anlaşılması noktasında bir takım ihtilaflar ortaya çıkmaktadır.

Mutezile fırkası beş noktada diğeri Müslümanlardan ayrılmaktadır. Bunları sırayla zikredelim:

1. Tevhid:

Allah u Teala'yı gerek sıfat ve gerekse zât bakımından bir ve tek kabul etmek mânâsına gelen tevhid, bütün İslamî fırkalar tarafından benimsenen bir esastır. Ancak Allah'ın sıfatları konusunda Mutezile kendine has bir anlayışa sahiptir. Onlara göre Allah'ın sıfatları vardır fakat zatından ayrı düşünülemezler ve hepsi O'nun zatında mündemiçtir. Allah u Teala için Alîm, Semi', Basîr denilebilir, fakat O'nun Alîm, Semi' gibi sıfatları vardır denilemez. Yine Mutezile'den pek çoğu Kur'an-ı Kerim'in mahluk olduğu görüşünü de savunmuşlardır. Bunun yanında 'Allah'ı görmek, O'na cihet ve cisim isnad etmektir' diyerek Allah'ı görmenin muhal olduğunu da eklemişlerdir.

2. Adalet:

Mutezile'ye göre, Cenab-ı Hak âdil'dir, kullarına asla zulmetmez. Binaenaleyh kullar, yaptıkları ihtiyarî filleri, Allah Teala tarafından kendilerine verilen hür ve müstakil irade ile yaparlar. Bu fillerin meydana gelişinde ilahî bir müdahale bahis konusu değildir. Zira kulun fiili ilahi irade ile vuku bulsaydı, kul, o fiili cebir altında yapmış olurdu. Bu takdirde ceza görmesi muhal olurdu.⁷

Bu görüşleriyle Mutezile, şerrin icadını şer telakki ettikleri için, küfür ve dalaletin hilkatini Allah'a vermiyorlar. Dolayısıyla beşerin kendi ef'âlinin halıkı olduğunu ileri sürmüşlerdir. O dönemde onların bu görüşlerine başta Ehl-i sünnet olmak üzere bir takım fırkalar cevap vermiştir. Bediüzzaman Hazretleri de 'halk-ı şer, şer değil; belki kesb-i şer şerdir' düsturunu koyarak Mutezile'nin şer bataklığına saplandığını ileri sürer.⁸

Mutezile bu görüşlerine bağlı olarak 'Kul için hayırlı ve elverişli olanı yaratmak Allah'a vaciptir. O'nun hikmeti kulların iyiliğine riayet etmeyi gerektirir' derler. Yine Bediüzzaman, Bakara sûresinin 7. ayetinin BAŞLIK tefsirini yaparken, Ehl-i sünnetin sırat-ı müstakim üzere olduğunu Ehl-i cebrin ifratta, Ehl-i itizalin ise tefritte olduğunu söyler ve Mutezilenin yanlışlarını şu şekilde ifade eder.

'Birincisi: Tahakkuk etmiş hakaiktendir ki, tesir-i hakiki, yalnız ve yalnız Allah'ındır. Öyleyse, Ehl-i itizalin abde verdiği tesir-i hakiki hilaf-ı hakikattir.

'İkincisi: Her şeyin biri mülk, diğeri melekut, yani biri dış, diğeri iç olmak üzere iki ciheti vardır. Mülk ciheti, bazı şeylerde güzeldir, bazı şeylerde de çirkin görünür: Aynanın arka yüzü gibi. Melekut ciheti ise, her şeyde güzeldir ve şeffaftır: Aynanın dış yüzü gibi. Öyleyse, çirkin görünen şeyin yaratılışı, çirkin değildir, güzeldir. Ve aynı zamanda o gibi çirkinlerin yaratılışı, mehasini ikmal içindir. Öyleyse, çirkinin de bir nevi güzelliği vardır. Binaenaleyh, bu hususta Ehl-i itizalin 'Çirkin şeylerin halkı Allah'a ait değildir' dedikleri safsataya mahal kalmadı.

'Nazar-ı dikkatinize arz ettiğim şu esasları tam mânâsıyla anladıktan sonra, şu maruzâtımı da dinleyiniz.

'Biz Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Ehl-i itizâlê karşı diyoruz ki: Abd, kesb denilen masdardan neş'et eden, hasil-ı bilmasdar olan esere halk değildir. Abdin elinde ancak ve ancak kesb vardır. Zira Allah'tan başka müessir-i hakiki yoktur. Zaten tevhid de öyle ister.'⁹

Mutezile, şerrin icadını Allah'a isnad etmedikleri için, günahkârı cezalandırmanın da vacip olduğu zehabına kapılmışlardır. Fakat şerrin azabı istilzam etmesi, Rahmet-i İlâhiye'ye münâfi değildir.¹⁰

3. Va'd ve Va'id:

Mutezile'ye göre kişi, mü'min ve mutî olarak ahirete intikal ederse sevap ve mükafata, buna mukabil imansız olarak ve büyük günah işleyip tövbe etmedikçe ebedî olarak cehennemde kalmaya layık olur. Cenab-ı Hak büyük günahları tövbe olmaksızın kabul etmez. Büyük günahlardan kaçınanların küçük günahları affolunur. Mü'min cehenneme muvakkaten de olsa giremez. Cehenneme bir defa giren bir daha çıkamaz.

Bu görüşüyle Mutezile; Mürcie'ye karşı çıkmış, ameli imandan bir cüz saymış, şefaati kısmen inkâr etmiş olur.

4. Menzile Beyne'l-Menzileteyn:

Vasıl b. Atâ'ya göre; İman birtakım iyi hasletlerin mecmuundan ibarettir. Bunlar kimde varsa sahibine mü'min denir. Fasıkta bu vasıflar toplanmaz. Fakat fâsık kâfir de değildir. Çünkü kelime-i şهادeti söylüyor, diğer hayırlı işler de yapıyor. Bunların yanında büyük günahları da işleyip bu dünyadan giderse Cehennem ehlinde olur. Çünkü ahirette iki zümre vardır. Bir zümre Cennette, diğer zümre Cehennemdedir. Fakat fâsıkın azabı biraz daha hafif olur. Kâfirlerin üstünde bir yerde bulunur.¹¹

5. Emr-i bi'l Ma'ruf ve Nehy-i an'il-Münker:

Bu da Mutezilenin üzerinde ittifak ettiği beşinci husustur. Mutezile bu esasın bütün mü'minler üzerine İslam davetini yaymak, sapıkları hidayete kavuşturmak ve Müslümanları devrin emirleri üzerinde ifsada sevk etmek gayesiyle hakkı batıla karıştırmaya çalışanların hücumlarına karşı çıkmak için, bir vazife, bir mecburiyet olduğunu kabul eder.¹²

Mutezile bu prensiplerine bağlı olarak yabancıların İslam'a yaptıkları fikrî taarruzlara karşı çıkmış ve İslam'ı savunmuşlardır. Ancak kendi görüş ve düşüncelerini diğer Müslüman zümrelere kabul ettirebilmek için aynı prensip uğrunda yürüttükleri mücadelelerde aşırı gitmiş, sert davranmışlardır.

Mutezile'nin Hizmetleri

Mutezile mezhebinin İslam dinine verdiği zararların yanında, İslam'a birtakım hizmetlerinin de olduğunu söyleyebiliriz. En önemlisi; Hulefa-i Raşidin döneminden itibaren hızla yayılmaya başlayan fetihler; kültür etkileşimlerini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca Abbasiler döneminde bir takım tercüme faaliyetleriyle dışarıdan İslam'a yeni unsurlar girmeye başlamıştır. Bunun yanında İslam dünyası İran, Hind, Yahudi gibi bir takım dinî akaidlerin de hücumuna maruz kalmıştır. Mutezile âlimleri bütün bu sapık ve İslam dışı cereyanlara karşı durmuş, sözle ve yazı ile İslam akâidini müdafaa etmiş, çeşitli İslam beldelerinde türeyen sapık görüşlü kimselerle münazara etmek üzere seyahatler yapmışlardır. Bunun yanında Nübüvvet müessesinin müdafasına ayrı bir önem vermişlerdir. Nasrlara bağlı kalmakla beraber, İslamî tefekkürün akıl boyutuna önem vermişlerdir. Nasrları aklî manada tefsir etmişlerdir. Bu açıdan İslam aleminde ilm-i kelâm başta olmak üzere; ilm-i belâğat ve ilm-i cedel gibi yeni ilimlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.¹³

Sonuç

Mutezile fırkası, bir dönem İslam aleminde etkili olmuş, birçok yeni tartışmalara zemin hazırlamış bir harekettir. İslam inancı bakımından yanlışları olduğu gibi hizmetleri de olmuştur. Özellikle İslam alemine dışardan taarruz eden kültürlerle, akâidlere ve bilhassa felsefeye karşı ilmî anlamda çetin mücadeleler vermiştir. Onların silahlarıyla onlara karşı mücadele vermiştir; ancak, Batı felsefesinden etkilenmekle de suçlanmıştır. Yanlışlarından biri aynı mücadeleyi fukaha ve muhaddisine karşı da kullanmış olmasıdır. Görüşlerini ileri sürerken nakli bir tarafa bırakıp, sırf akli kullanmaları görüşlerinin temelini zayıf olmasını, dolayısıyla görüşlerinin sakat olmasını netice vermiştir. Yine de İslam dünyasına o dönemde yeni bakış açısı kazandırması ve kelâm gibi ilimlerin ortaya çıkışında önyak olmaları gözden kaçmaması gerekir.

Dipnotlar:

1. Topaloğlu, Bekir, Kelâm İlmüne Giriş, Damla Yay., İstanbul 1996, s. 169.
2. Ebu Zehra, Muhammed, İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler, Yağmur Yay., s. 172.
3. Topaloğlu Bekir, Kelâm İlmüne Giriş, s. 171.
4. Nursi, Bediüzzaman Said, Münâzârat, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1996, s. 32.
5. Topaloğlu Bekir, Kelâm İlmüne Giriş, s. 179.
6. Topaloğlu Bekir, Kelâm İlmüne Giriş, s. 185.
7. Topaloğlu Bekir, Kelâm İlmüne Giriş, s. 174, 175.
8. Nursi, Bediüzzaman Said, Lem'alar, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 1998, s. 127.
- * "İnkârlarında ısrar ettikleri için Allah onların kalplerini de kulaklarını da mühürlemiştir. Gözlerinin üzerine de, hakkı görmelerine mani bir perde vardır. Ahirette ise onların hakkı pek büyük bir azaptır." (Bakara Süresi, 2/7)
9. Nursi, Bediüzzaman Said, İşarâtü'l-İ'câz, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2001, s. 73-74.
10. Nursi, Bediüzzaman Said, Mesnevî-i Nûriye, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2001, s. 201.

11. Topaloğlu Bekir, Kelâm İlmine Giriş, s. 176.
12. Ebu Zehra, Muhammed, İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler, s. 178.
13. Topaloğlu Bekir, Kelâm İlmine Giriş, s. 182-183.